

УДК 911.3

Гукалова І.В.,
доктор географічних наук,
провідний науковий співробітник відділу суспільної географії
Інститут географії Національної академії наук України

СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ІНТЕГРОВАНОГО МІСЬКОГО РОЗВИТКУ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Стаття присвячена становленню нової парадигми міського розвитку, згідно з якою місто має бути комфортним, безпечним, чистим, креативним і зручним для життя. Орієнтиром обирається стабільний і гармонійний розвиток міських поселень в їх взаємодії із сільською місцевістю на основі дієвої економіки, сталого відтворення людського потенціалу та його ефективної зайнятості, збільшення рівня і поліпшення якості життя населення, у т.ч. шляхом максимального використання інтегрального потенціалу території. Водночас, урбанізація є географічно специфічним процесом і її результати можуть бути зовсім різними відповідно до особливостей освоєння і розвитку тієї чи іншої території. Розглянуто особливості і проблеми сучасного міського розвитку в Україні, які мають бути взяті до уваги при формуванні новітніх стратегій.

Ключові слова: міський розвиток, місто, урбанізація, геурбаністика, соціальна географія, Україна.

Статья посвящена становлению новой парадигмы городского развития, согласно которой город должен быть комфортным, безопасным, чистым, креативным и удобным для жизни. Ориентиром избирается устойчивое и гармоничное развитие городских поселений в их взаимодействии с сельской местностью на основе действующей экономики, устойчивого воспроизводства человеческого потенциала и его эффективной занятости, повышения уровня и улучшения качества жизни населения, в т.ч. за счет максимального использования интегрального потенциала территории. В то же время, урбанизация является географически специфическим процессом и ее результаты могут быть совершенно разными в соответствии с особенностями освоения и развития той или иной территории. Рассмотрены особенности и проблемы современного городского развития в Украине, которые должны быть приняты во внимание при формировании новейших стратегий.

Ключевые слова: городское развитие, город, урбанизация, геурбаністика, социальная география, Украина.

Gukalova I.V. SOCIAL-GEOGRAPHICAL ASPECTS OF INTEGRATED URBAN DEVELOPMENT: UKRAINIAN REALITIES

The article focuses on the formation of a new paradigm of urban development, according to which the city should be comfortable, safe, clean, creative and comfortable for life. A reference point is chosen the sustainable and harmonious development of urban settlements in their interaction with rural space based on efficient, sustainable reproduction of human potential and its effective employment, increase the level and improve the quality of life, including through maximizing the use of the integral potential of the territory. At the same time, urbanization is a geographically specific process and its results can be quite different in accordance with the peculiarities of developing the territory. The features and problems of modern urban development in Ukraine are considered, which should be taken into account by forming of the newest strategies.

Key words: urban development, city, urbanization, geourbanistics, social geography, Ukraine.

Постановка проблеми. Чи існує в Україні національна чи регіональна урбаністична стратегія? Чи мають свої цілі розвитку українські міста? Яким чином нові принципи організації міського простору у ХХІ ст. впливають на якість життя містян і які особливості українського урбаністичного поступу мають бути враховані при опрацюванні майбутніх стратегічних документів? Ці нові питання, як у теоретичному,

так і у прикладному своєму втіленні непокоять і геурбаністику, і соціальну географію. Тим більше, що з географічної точки зору, урбанізація – це просторово вкрай нерівномірний процес, який проявляється у різних регіонах і країнах з різною силою і у неоднакових формах. На поверхні щонайменше три напрями наукових пошуків у царині нашої науки: 1) встановлення тих чинників, якими зумовлена урбанізація,

географічних обставин, які реально на неї впливають; 2) виявлення і характеристика просторових відмінностей перебігу процесу; 3) оцінювання ступеня урбанізованості за допомогою т. зв. «соціально-економічних», «політичних», «культурно-географічних» та інших маркерів поширення міських умов та міського способу життя. Ці напрями свідчать про те, що і у практиці планування, і у географічній науці про міста відбуваються дуже серйозні зрушення, які виражені у переході від розгляду суто економіко-географічних питань до соціальних, культурно-географічних, політичних, етнічних та інших «середовищних» аспектів розвитку міст. Це потребує переосмислення ролі поселень різної людності у сучасному світі як особливих феноменів, які мають, окрім матеріальної основи, інші не менш важливі складові: комфорт, безпеку, духовну атмосферу, інтелектуальний потенціал, імідж тощо. Географія ще має навчитися працювати із такими незвичними для неї характеристиками.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Актуалізація соціально-географічних досліджень урбанізації у контексті формування нової парадигми урбанізму пов'язана з багатьма теоретичними та експедиційними дослідженнями зарубіжних і українських географів: О.І. Алексеева, О.Л. Дронової, В.О. Джамана, Н.В. Зубаревич, Ю.В. Медведкова, К.В. Мезенцева, Т.Г. Нефьодової, Г.П. Підгрушного, С.А. Покляцького, Л.Г. Руденка, І.Г. Савчука, М.О. Слуки, О.Г. Топчієва, В.В. Яворської та ін. Проте витоків змін поглядів на урбанізацію і міський розвиток слід шукати ще у працях соціологів Р. Парка та Е. Берджеса з теорії екологічного урбанізму, які стверджують про те, що міста розвиваються як живі організми у відповідності з тими чи іншими властивостями навколишнього середовища [10], а також у Л. Вірта, відомого своєю працею «Урбанізм як спосіб життя» [11].

Виклад основного матеріалу. В умовах сучасних глобалізаційних викликів майже всі міста світу стикаються із наслідками, пов'язаними із переходом від економіки, заснованої на матеріальних чинниках, до економіки, заснованої на знаннях та інтелекті. Ці процеси зумовлюють зміну підходів до формування стратегій розвитку міст.

Фахівці трактують розвиток міст як: «об'єктивно сформовану систему функціонування суб'єктів території (міста), засновану на стійкому та збалансованому відтворенні соціально-економічного, природно-ресурсного, інноваційного, економічного та іншого потенціалів, спрямованих на підвищення якості життя населення і збільшення внеску міст у національну економіку» [7]. У нинішніх умовах, на нашу думку, орієнтиром має бути стабільний і гармонійний розвиток міських поселень в їх взаємодії із сільською місцевістю на основі дієвої економіки, сталого відтворення людського потенціалу та його ефективної зайнятості, збільшення рівня і поліпшення якості життя населення, у т.ч. шляхом максимального використання інтегрального потенціалу території [1]. Саме це і є інтегрованим міським розвитком.

Якщо раніше єдиною основою визначення напрямів розвитку міст були генеральні плани населених пунктів, проекти забудови, схеми функціонального зонування (у тому чи іншому вигляді ці форми планування були поширені у ХХ ст. у всіх країнах), то тепер їх доповнюють нові концептуальні стратегії, робота над якими має здійснюватися за участі управлінців, науковців, бізнес-структур, громадськості. Суть нової парадигми міського розвитку полягає у тому, що майбутнє міст і урбанізованих регіонів більшою мірою залежить від здатності цих територій приваблювати, генерувати, зберігати і розвивати науку, інновації і креативний потенціал. Ця парадигма покликана поєднати такі виміри якості життя населення, як комфортність, екологічність, «розумність», інновативність. Одним з найвідоміших прикладів є концепція smart-міст («розумних міст»), яка ґрунтується на створенні у містах умов для найефективнішого використання людського потенціалу, насамперед шляхом використання інформаційних технологій. Ця концепція є одним з яскравих свідчень того, як змінюються погляди на міські проблеми – у центр уваги переміщується людина, а теоретичним підґрунтям для обрання тих чи інших муніципальних дій стають мотиви людських поступки, людські потреби та інтереси. Про роль креативного потенціалу, як важливого елементу «розумних міст», свідчить той факт, що на фоні вичерпності та зростання вартості

традиційних ресурсів, креативність (а також інновативність) стає найдоступнішим міським ресурсом.

Урбаністичний поступ залежить від здатності міського середовища змінюватися і відповідати потребам різних поколінь мешканців у безпеці, зручності проживання, діяльності, комунікацій, логістики, інфраструктури, архітектури і дизайну тощо. Міста XXI ст. являють собою складні турбулентні системи, розвитку яких притаманний високий ступінь невизначеності, що значно ускладнює управління ними і розв'язання наявних структурних або функціональних проблем. Провідні урбаністи розглядають великі міста як складно сконструйовані системи, з величезною кількістю переплетених і недосліджених зон і взаємозв'язків, які, тим не менш, у принципі піддаються виявленню і спостереженню [9]. Очевидним для всіх стає інше: найбільші мегаполіси світу, глобальні міста володіють певним магнетизмом простору, який надає безліч безпрецедентних можливостей, високотехнологічних переваг і практично необмежених перспектив реалізації людського потенціалу. Водночас, глобальні міста ніколи не входили у «топ» за якістю життя їх мешканців (якщо брати до уваги всі структурні її складові), причини їх привабливості – у фінансово-економічній і політичній могутності.

Сформулюємо сутність такої трансформації: на зміну «місту як цілісній виробничій системі», «місту як офісу» (лінійне і фрагментарне розуміння) приходять моделі «місто для життя», «місто високої якості життя» (міждисциплінарне, новаторське мислення, що виходить з потреб та інтересів населення). У містах формується особливий динамічний світ, і у цьому сенсі вони виступають агентами інноваційного розвитку. Вслід за інформаційною основою економіки міст затверджується креативна основа, яка означає розвиток третинного, четвертинного і п'ятинного секторів діяльності, які стають новими головними джерелами міських доходів (туризм, політичні, культурні і спортивні заходи різного рівня, медіа проекти). Але при цьому варто дбати і про збереження історико-географічних, культурних особливостей конкретних міст, їх унікальності. Останній фактор є дуже значущим для інвесто-

рів. Відзначимо, що життєвий простір формується не «зверху-вниз», а виходячи з побажань міської спільноти впливати на формування середовища проживання. В іншому випадку, мова зразу буде йти про потенційну його конфліктогенність.

У вересні 2015 р. на Саміті ООН в Нью-Йорку відбулася значуща для світового співтовариства подія – у продовження ЦРТ світові лідери прийняли новий довгостроковий порядок денний сталого розвитку, розуміючи, що для подолання нерівності, у т.ч. просторової, слід діяти ще більш скоординовано, збалансовано, з визнанням нових викликів сьогодення, корегуванням і суттєвим розширенням пріоритетних цілей, які постають перед світом і окремими країнами. Питання стійкості розвитку міст та інших населених пунктів як осередків життєдіяльності населення – місць, де проходить майже все життя населення – визнано найважливішим пунктом тепер вже Цілей сталого розвитку (Sustainable Development Goals) 2030 [6].

У табл. 1 представлено розподіл цілей сталого розвитку за основними напрямками (компонентами). З неї видно, що принаймні дві з 17 цілей сталого розвитку (у таблиці наведені адаптовані до України короткі їх визначення) можуть бути об'єктом економічного, соціального, екологічного і соціокультурного осмислення. Зокрема, **сталий розвиток міст має позиціюватися саме з чотирьох обраних позицій розгляду і досягнення.**

Українські міста тільки прямують у напрямку здобуття рис глобальності і впливовості, але всі вони, попри накопичення пласту транспортних, екологічних, житлово-комунальних проблем, є незмінними фокусами привабливання населення. Урбанізація не скрізь забезпечує гармонійний динамізм, якісне середовище проживання, психологічний комфорт і суспільне здоров'я, саме тому постає питання соціально-географічної специфікації урбаністичного поступу. Виходячи зі світосистемної моделі розвитку, міста (як і регіони) умовно поділяються на центральні (міста-мільйонники), полупериферійні (великі і середні за кількістю мешканців) та периферійні (малі міста, смт та села), і «людність» міст зумовлює їх диференціацію у соціальному,

економічному, політичному і культурному полях [5]. Розглядаючи міста, фахівці, як правило, мають на увазі «три України», кожна з яких буде сприймати новітні тенденції інтегрованого міського розвитку по-своєму.

Перша з них – це простір швидких мегаполісів. Київ, Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів демонструють стратегії раціонального розвитку, швидкого темпу життя, конкуренції в усіх сферах взаємовідносин та індивідуалізму. Міста, в яких проживає більш ніж 500 тис. мешканців, специфічні за своєю соціальною структурою, вони є центрами глобалізаційних процесів, де розміщуються штаб-квартири представництв іноземних корпорацій та бізнес-структур, дипломатичних представництв, тут частка фахівців з вищою освітою максимально висока. У своїх бізнес та бренд-стратегіях ці міста позиціюють себе як адміністративні центри, вузівські міста, центри агломерацій, міста-донори, культурні та духовні осередки.

«Друга Україна» – великі і середні міста (50–500 тис. мешканців), які демонструють культуру центрів невеликих агломерацій зі стратегією виживання. Ця група не є однорід-

ною, тому що у неї потрапляють дуже різні за людністю і функціями міста: і агропромислові Вінниця, Полтава, Чернігів, Житомир, і центри багатогалузевої важкої промисловості – Маріуполь, Макіївка і т.д. Проте дані міста відрізняє стратегія розвитку громад на фоні соціально-економічного виживання. Громади агропромислових центрів більш розвинуті. Індустріальні міста дедалі більше стають центрами зрощування політичного і фінансового капіталу. Високий рівень міграції до регіональних центрів, слабкість ринку праці і людського капіталу притаманні, насамперед, середнім містам України. Більша частина з них – вузькопрофільні, центри малих агломерацій, «міста-реципієнти».

«Третя Україна» – маленькі міста і села. Вона також неоднорідна, монокультурна, селянська із традиційними цінностями, малим бізнесом, повільністю й консерватизмом мислення. Попит на робочу силу збільшується тут під час економічної стабільності і зменшується за умов кризи, тому сучасний тренд у малих містах це – міграція з периферії у центр, сезонний ринок праці, мінливість принципів розвитку і складу населення, низький рівень

Таблиця 1

Покомпонентна диференціація ЦСР

Компоненти сталого розвитку	Цілі сталого розвитку	Число цілей
Економічна	1 (подолання бідності); 2 (подолання голоду, розвиток сільського господарства); 5 (гендерна рівність); 7 (доступна та чиста енергія); 8 (гідна праця та економічне зростання); 9 (промисловість, інновації та інфраструктура); 10 (скорочення нерівності); 11 (сталий розвиток міст і громад); 12 (відповідальне споживання і виробництво); 13 (пом'якшення наслідків зміни клімату); 17 (партнерство заради сталого розвитку)	11 з 17
Соціальна	1 (подолання бідності); 2 (подолання голоду, розвиток сільського господарства); 3 (міцне здоров'я і добробут); 4 (якісна освіта); 5 (гендерна рівність); 10 (скорочення нерівності); 11 (сталий розвиток міст і громад); 12 (відповідальне споживання і виробництво); 16 (мир, справедливість та сильні інститути); 17 (партнерство заради сталого розвитку)	10 з 17
Екологічна	2 (подолання голоду, розвиток сільського господарства); 6 (чиста вода та належні санітарні умови); 7 (доступна та чиста енергія); 11 (сталий розвиток міст і громад); 12 (відповідальне споживання і виробництво); 13 (пом'якшення наслідків зміни клімату); 14 (збереження морських ресурсів); 15 (захист та відновлення екосистем суші); 17 (партнерство заради сталого розвитку)	9 з 17
Соціокультурна	4 (якісна освіта); 5 (гендерна рівність); 11 (сталий розвиток міст і громад); 12 (відповідальне споживання і виробництво); 16 (мир, справедливість та сильні інститути); 17 (партнерство заради сталого розвитку)	6 з 17

Укладено за [8]

освіти, поліетнічність. Людність поселень тут може варіювати від відносно великих поселень до 50 тис. осіб (наприклад, Фастів) до сіл із кількома домівками, для яких притаманне натуральне господарство, невисокий рівень доходів і освіти мешканців.

Водночас, Україні притаманні загальні соціально-економічні, екологічні, інституційні проблеми, від яких потерпають міста різної людності і які мають бути прийняті до уваги при формулюванні нових засад міського розвитку.

1. Спостерігається досить велика концентрація населення та виробництва у великих містах (мегаполісах) на тлі уповільненого розвитку більшості середніх та малих міст з малорозвиненим промисловим сектором, неконкурентним ринком послуг. Відтак для великих міст зростають загрози екологічного характеру, а для малих та середніх міст притаманною є слабкість економічної, а також інноваційної складової сталого розвитку [3].

2. Рівень побутової облаштованості міст України, зокрема обладнання міського житлового та іншого фонду системами водопостачання та водовідведення, централізованим опаленням не відповідає європейським нормам. Велика кількість домівок, навіть в обласних центрах, не мають підключення до централізованої каналізації, населення продовжує користуватися септиками або вигрібними ямами, використання яких погіршує екологічний стан джерел водопостачання, призводить до їх забруднення патогенними бактеріями та вірусами, а також сприяє збільшенню територій підтоплення населених пунктів. Наприклад, обладнаність міського житлового фонду каналізацією на початок 2017 р. коливалась від 57,7% у Чернігівській області до 98,7% у Києві при загальноукраїнському показнику у 76,2% [2].

3. Незадовільним є стан житлово-комунального господарства міст (насамперед, малих), недостатніми є обсяги капітальних вкладень у розвиток житлового будівництва, введення в експлуатацію нових житлових приміщень. Комунальні підприємства, здебільшого, неспроможні надавати споживачам якісні послуги, не можуть вчасно реагувати на виклики ринку, кризові та цінові «шоки», утримувати основні фонди підприємств жит-

лово-комунального господарства у належному робочому стані, проводити політику енергозбереження тощо. Станом на 01.01.2017 до категорії ветхих в Україні віднесено 9533 будинки, що розташовані у міській місцевості, загальною площею 1,7 млн. м², до категорії аварійних – 1318 будинків, площею 301,3 тис. м². Проблема майже не вирішується, хоча не всі будинки доцільно зносити, більшість з них може бути санована і термореконструйована, капітально відремонтована.

4. Проблема забруднення міст відходами, у т.ч. твердими побутовими, і наявність несанкціонованих сміттєзвалищ. Складність цієї проблеми пропорційна чисельності населення та промислового потенціалу міст. За підсумками 2016 р., в Україні накопичено 12 млрд. тонн відходів, з яких 12 млн. тонн – небезпечні та отруйні речовини, які провокують різні захворювання. Непаспортизовані сміттєзвалища забруднюють землю та повітря, а також є розсадником для гризунів, «годівницями» для диких птахів, які можуть швидко розносити хвороби по місту. Стоки сміттєзвалищ забруднюють підземні води, що створює додаткові загрози забруднення питної води у містах (насамперед – у б'юветах та у колодязях, розташованих у секторі приватних житлових будинків). Проблема прибирання сміття (як, наприклад, у Львові) останніми роками перейшла у політичну площину. Обсяги вивезення ресурсоцінних компонентів відходів у більшості міст не контролюються, а проведення сортування на полігонах і звалищах не є централізованим. Не сортується сміття і самим населенням, що давно стало нормою в європейських містах.

5. Зростання транспортного навантаження і забруднення повітря у містах. За даними Міністерства екології та природних ресурсів України у 2016 р. найбруднішими в Україні стали 15 міст: Дніпро, Кам'янське, Одеса, Слов'янськ, Краматорськ, Херсон, Лисичанськ, Миколаїв, Луцьк, Кривий Ріг, Маріуполь, Київ, Рубіжне, Запоріжжя, Ужгород [4]. У більшості міст надходження шкідливих речовин від мобільних джерел вже давно переважають над викидами від стаціонарних джерел забруднення. Міські вулиці і магістралі не відповідають зростаючій інтенсивності сучасного руху транспорту,

що означає зниження рівня екологічної безпеки та безпеки дорожнього руху. Незадовільним залишається стан доріг у містах, значно зруйнованими залишаються проїзна частина вулиць, пішохідні тротуари та елементи конструкцій мостових споруд у містах (прикладом є обвал у лютому 2017 р. частини мосту Шулявського шляхопроводу у Києві). Затори, часті зупинки, гальмування і набирання швидкості є причинами підвищеного забруднення повітряного басейну міста і транспортного шуму. Через ці проблеми зростає час у дорозі – серйозний фактор формування якості життя міського мешканця.

6. Хронічною проблемою для міст України залишається наявність занедбаних «промислових зон», що розташовані в їх межах, які стають осередками соціальної небезпеки. Проблема реновації таких зон вирішується повільно і фрагментарно (прикладом ефективного перевтілення промислової зони у житловий квартал можна назвати проект «Комфорт Таун», зведений на місці колишнього заводу «Вулкан» у Києві), хоча є численні європейські приклади ревіталізації – відновлення життя індустріальних територій, коли приміщення заводських цехів стають торгово-розважальними комплексами, офісними приміщеннями, музеями чи житловими комплексами. Багато проектів через відсутність інвесторів і стратегій включення цих територій в інфраструктуру міст залишаються на папері.

7. Відсутність чіткого планування міст і прилеглих територій, а часто і визначених меж міст. Це створює інституційні перешкоди для здійснення інтегрованого сталого розвитку урбанізованих територій. Новозбудовані житлові масиви великих міст доволі часто опиняються не у міській, а у районній адміністративній приналежності (що обумовлює наступні конфліктні ситуації, спричиняє труднощі із залученням інвесторів). При плануванні розвитку міст, як правило, не враховується ресурсний, інфраструктурний потенціал прилеглих територій; немає чіткого стратегічного бачення перспектив використання земельних ресурсів та ресурсного потенціалу прилеглих до міст територій і у генеральних планах розвитку міст.

Генеральні плани багатьох міст потребують оновлення, а головне – належного виконання.

Обмеженість доступу громадськості до генеральних планів міст, їх банальне невиконання призводять до здійснення забудови з порушенням будівельних, санітарно-гігієнічних, екологічних, протипожежних норм. Найбільш поширеними наслідками цієї проблеми є вирубування парків, забудова публічних просторів, блокування протипожежних виїздів, знищення зливних водостоків, швидка руйнація старих житлових будинків (у т.ч. тих, що мають історичну цінність) і будівництво нових сучасних житлових об'єктів чи бізнес-центрів (як правило – багатоповерхівок), пошкодження пам'яток історії та архітектури, спотворення традиційних урболандшафтів тощо.

8. Спостерігається неузгодженість загальнодержавних, регіональних та місцевих концепцій, стратегій та програм, зорієнтованих на сталий розвиток міст (територій). В Україні чинними є десятки програм та стратегій загальнодержавного, регіонального та місцевого значення, які прямо чи опосередковано стосуються сталого розвитку територій. У результаті перманентної нестачі коштів, або «заморожування» реалізації державних цільових програм, їх результативність є дуже низькою. Як наслідок, цілі, визначені у державних цільових програмах, здебільшого не досягаються. Отже, існує нагальна потреба у визначенні конкретних ключових проблем щодо досягнення сталого розвитку міст (територій) із розробкою конкретних заходів та визначенням відповідного ресурсного забезпечення для їх вирішення. Все це потребує перегляду («ревізії»), а також внесення відповідних корективів до діючих цільових державних програм (у т.ч. координації, синхронізації їх цілей) задля досягнення цілей сталого розвитку міст (сталого регіонального розвитку).

Висновки. Грамотно налагоджена політика управління міським розвитком з акцентом на екологічність та створення умов для стимулювання зростання креативного потенціалу дозволить не тільки нівелювати ті соціально-просторові нерівності, які є в Україні, а й забезпечить підвищення темпів зростання економіки шляхом розширення міжрегіональної інтеграції. Нові стратегічні орієнтири інтегрованого міського розвитку здатні забезпечити високі стандарти якості життя населення, що

визнається головною цінністю суспільства, але за умови врахування урбаністичної специфіки кожного конкретного міста.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гукалова І.В. Якість життя як цільовий імператив концепцій міського розвитку: висновки для України. Український географічний журнал, 2018. №1. С. 30-38.

2. Житловий фонд України у 2016 р. Статистичний бюлетень. К.: Держслужба статистики, 2017. 74 с.

3. Забезпечення сталого розвитку міст як складова соціально-економічної модернізації регіонів України. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1611>

4. Мінекології назвало 15 найбрудніших міст України. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1669694-minekologiyi-nazvalo-15-naybrudnishikh-mist-ukrayini>

5. Нагорняк Т.Л. Урбанізаційний та агломераційний компоненти соціально-політичних процесів української сучасності. Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Харків, 2015. Вип. 1 (9). Ч. 2. С. 97-104.

6. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. ООН, 2015. 45 с.

7. Склярчук Н. . Формування стратегії розвитку економіки малих міст в контексті ринкових реформ: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Харків, 2003. 24 с.

8. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. – 176 с.

9. Jacobs J. The Death and Life of Great American Cities. New York: Random House, 2011. 598 p.

10. Park R. Human Communities: The City and Human Ecology. New York: Free Press, 1952. 278 p.

11. Wirth L. Urbanism as a way of Life. American Journal of Sociology, 1938. № 44 P. 1-24.